

MISIR'DA TÜRK DİLİ VE KÜLTÜRÜNÜN İLK İZLERİ

THE EARLY TRACES OF THE TURKISH LANGUAGE AND CULTURE IN EGYPT

Nuri YÜCE*

Özet

Bağdat'taki Abbâsî Halifeliğinde merkezî otoritenin zayıfladığı bir zamanda, Mısır'a vali olan Tolunoğlu Ahmed'in burada kurduğu Tolûnîler (868-905) devleti ile başlayan Türk hâkimiyeti; İhşîdliler (935-969), Eyyûbîler (1171-1252), Kıpçak asıllı Memlûk (Kölemen) devleti (1250-1517) ile devam etti ve Osmanlı dönemi ile (1517-1801) sona erdi.

Mısır'da yaklaşık 11. Yüzyıl boyunca kesintisiz süren Türk varlığı, bu ülke halkının etnik ve sosyal yapısında, günlük hayatında, kültüründe ve dilinde derin izler bıraktı.

1260 yılında, Sultan Kotuz ve Baybars komutasında Türklerden oluşan Memlûk ordusunun, Moğolları, Ayn-ı Câlût'ta yenmesi, Türklerin saygınlığını yalnız Mısır'da değil, bütün İslam âleminde zirveye çıkardı. Türklere saygı, sevgi ve hayranlık, Türk diline ilgi ve itibar öyle arttı ki bunun etkisiyle Mısır'da ve Suriye'de, Arap dilcileri tarafından Kıpçak Türkçesini tanıtan lügat ve gramer kitapları yazıldı. Kıpçak bölgesinden, Kafkasya ve Anadolu'dan, Mısır'a yapılan Türk göçleri oradaki Türkleşmeyi sürekli besledi.

Anahtar kelimeler: Mısır'da Türk devletleri, Arapçadaki Türkçe kelimeler, Mısır'da Türk kültürünün izleri, Kıpçak Türkçesi hakkında Arapça yazılmış eserler

Abstract

At the time, when the Abbasian Caliphate in Baghdad have no more authority, Tolunoglu Ahmad became governor in Egypt and organised the State of Tolunids there (868-905); so began the Turkish period with him and continued with İhshids (935-969), Ayyubids

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinden emekli türkolog; nuriyuce@yahoo.com

(1171-1252), the Qipchaq, originally Memelukes (1250-1517), and ended with the Ottoman period (1517-1801).

The presence of the Turkish, that continued in Egypt for eleven hundred years, has many deep influences on the ethnic and social structure, daily life, the culture and language of the people there.

The victory of the Sultan Kotuz and Baybars with Turkish Memeluk army against the Mongols at 1260 in Ayn-ı Calut raised the respect of the Turks to the summit, not only in Egypt but also in all islamic world. The respect, the symphaty and the admiration for the Turks and the interest and the prestige for Turkish language grew so more that the Arabian linguists wrote books about Turkish vocabulary and grammar. The Turkish migrations from the Qipchaq region, Caucasus and Anatolia to Egypt have continuously supported the Turcism there.

Keywords: Turkish States in Egypt, Turkish words in Arabic, The traces of the Turkish culture in Egypt, Arabic books written on Qipchaq Turkish.

GİRİŞ

Türklerin, İslam dinini benimsedikten sonra, Abbâsîler zamanında, kalabalık gruplar halinde Ön Asya'ya gelmeleri, siyasî ve sosyal sonuçları bakımından, hem İslam hem Türk tarihindeki en önemli hâdiselerden biridir.

Türkler, köle olarak getirildikleri veya işçi olarak geldikleri Irak, Suriye ve Mısır'da, halkla uyum sağlamak için bu ülkelerde konuşulan Arapçayı öğrenmek zorundaydılar. Ancak kendi ana dilleri olan Türkçeyi de unutmadılar. Çünkü kendi aralarındaki millî birliği ve dayanışmayı, ana dilleri Türkçe sayesinde sağlayacaklarının bilincindeydiler. Müslüman ülkelerindeki Türklerden, çok önemli görevlere gelen, hattâ devlet başkanı olan önemli şahsiyetlerin bazılarının Arapçayı yeterince öğrenmeyişleri, onların kendi ana dillerini konuştuklarını, millî değerlerine ve geleneklerine çok bağlı kaldıklarını gösterir.

Orduda ve varlıklı ailelerin hizmetlerinde görev verilen Türkler, zamanla, sosyal hayatın hemen her alanında varlıklarını gösterdiler. Özellikle devlet yönetiminde tarihî ve sosyal olayları yönlendiren önderler; bilim alanında mühim eserler veren bilginler yetişti. Halkın hizmetine sunulan, medreseler, camiler, hastahaneler, çarşılar, köprüler ve benzeri daha pek çok mîmarî eserler yapıldı.

Mısır'da yaklaşık olarak 11 yüzyıl boyunca kesintisiz süren Türk varlığını ve bunun doğal bir sonucu olan Türk dili ve kültürünün izlerini beş-on

sayfa içinde yeterince anlatmak şöyle dursun, özetlemek bile mümkün değildir. Bundan dolayı konuyla ilgili olduğu halde, söylenmesi gereken pek çok şey mecburen burada söylenmeden geçileceği gibi, söyleneceklerin pek çoğu da mutlaka eksik kalacaktır.

Mısır'da Türk dili ve kültür varlığıyla ilgili, söz konusu edilecek ilk bilgilerin daha iyi anlaşılması için, Mısır'ın İslam tarihi döneminde, Türklerin sahneye çıktığı zaman diliminin sınırını ve oradaki en önemli kilometre taşlarını belirtmek gerekiyor.

Mısır'da ilk önemli Türk varlığı Tolunoğlu Ahmed'in kurduğu Tolûnîler (868-905) ile başlar; İhşîdîler (935-969) ve Eyyûbîler (1171-1252) ile devam eder; Kıpçak asıllı memlûk, yani "beyaz köle" Türklerinin kurduğu Memlûk (Kölemen) devleti (1250-1517) zamanında Türk imajı iyice yükselir; Yavuz Selim'in Mısır'ı almasıyla Memlûk dönemi sona erip Osmanlı dönemi başlar (1517-1801).

Abbâsî Halifeliğinde merkezî otoritenin zayıfladığı dönemlerde, Mısır valisi olan Tolunoğlu Ahmed 868 yılında bağımsızlığını ilan edip bir Türk-İslam devleti kurdu ve babasının adına izafeten Tolûnî hanedanını başlattı. Ahmed'in babası Tolun, Buhara vâlisi tarafından, Abbâsî halifesi El-Memun'a gönderilen kölelerden biri idi. Halife El-Mu'tasım (838-842) zamanında, cesareti ve bilgisiyle tanındı. Oğlu Ahmed 835 yılında Bağdat'ta doğdu (öl. 10. 05. 884). O da babası gibi cesurdu, fakat çok iyi bir eğitim alıp kültürlü bir şahsiyet olarak yetişti. Tarsus'ta ve Vâst'ta önemli görevlerde bulundu.

Bağdat'taki Türk emîrlerden Bayıkbek 868 yılında Mısır'a vali tayin edilince, Bağdat'tan uzaklaşmamak için, kendi yerine Ahmed'i vekil olarak Mısır'a gönderdi. Ahmed, Fustat merkez olmak üzere Mısır'ın iç bölgelerini yönetecek, sahil bölgelerine karışmayacaktı. Tam o sırada, Ahmed'in hâmisi durumunda olan Bayıkbek, Bağdat'ta bir siyasî olay sonucu katledildi, yerine Ahmed'in kayınbabası Berkuk el-Türkî geçti. Berkuk, Ahmed'e Berka ve İskenderiye'nin idaresini de vererek damadına Mısır'ın tamamını yönetecek yetkiyi sağladı.

Ancak mâliye işlerine bakan İbn Müdebbir, Tolunoğlu Ahmed'in tam hâkimiyet kurmasına engel oluşturuyordu. Ahmed dâhiyâne şekilde, İbn Müdebbir'i etkisizleştirerek tutuklattı ve böylece Mısır'ın tek hâkimi oldu. Şam, Hama, Humus ve Halep'i alarak Suriye'yi de kendi ülkesine kattı.

868-884 yıllarında hükümdarlık yapan Tolunoğlu Ahmed'den sonra, oğlu Humâraveyh (884-896) de babası gibi devleti dirâyetle yönetti; fakat onun oğulları Ebu'l-Asâkir (896) ve Ebû Mûsâ (896-904) ile amcası Ebu'l-Muvakit

Şayban (905), hiç bir zaman ne Tolunoğlu Ahmed'in, ne de Humâraveyh'in yerini dolduramadılar.

Bağdat Halifeliğinden müstakil olarak 868-905 yılları arasında varlığını sürdüren Tolunoğulları devleti, Halifenin büyük bir ordu ile Mısır'a yolladığı Muhammed bin Süleyman tarafından 905 yılında yıkıldı. Fustat, Kahire ve diğer şehirler yağmalandı, Tolunoğulları zamanında yapılan pek çok eser tahrip edildi.

Tolunoğlu Ahmed, hem çok yetenekli bir kumandan ve devlet adamı, hem de bilime, sanata, hak ve hukuka değer veren bir insandı. Ordunun disiplini, maliyenin düzeni, komşu ülkelerle ticaretin teşviki, sulama kanalları yapılarak tarımdaki üretimin artırılması, saray kurallarının, posta ve emniyet teşkilatının geliştirilmesi Tolunoğulları zamanında gerçekleştirildi. Dili, dini, ırkı farklı insanlara eşit muamele yapılarak, onların yeteneklerine göre çeşitli görev almalarının önü açık tutuldu. Yargıda herkese kendi inanç ve mezhebinin kurallarına göre hükmedilmesi esas alındı.

Tolunoğlu Ahmed'in ölümünde, cami, kilise, manastır ve havralarda herkes tarafından onun ruhuna dualar edilmesi, sağlığında vatandaşlarına âdil davrandığından dolayı çok sevildiğinin bir göstergesidir.

Tolunoğlu Ahmed, Arapçadan başka kendi ana dili Türkçeyi de şiir yazabilecek derecede mükemmel biliyordu. Yazdığı Türkçe şiirlerinden bazılarını besteleyip bunları muğanniye cariyelere okuttuğu kaynaklarda geçiyor (el-Balavî: *Sîretu Ahmed ibn Tûlûn*, 346 vd). Ne yazık ki onun Türkçe şiirlerinden veya bestelerinden bize ulaşan bir şey yok.

Tolunoğulları devletinden sonra Mısır'da kurulan ikinci Türk hanedanı **İhşidîlerdir** (935-969). Bunlar, Mısır'da hüküm süren Fatımîler devri (909-1171) içinde, onların zayıflamasıyla ortaya çıkan ve sadece bir nesillik ömrü olan bir ara dönem gibidir.

İhşidîler devletinin kurucusu Muhammed bin Tuğç (Toğaç veya Tuğaç)'ın dedesi Cuf, Fergana'da hükümdar ailesine mensup bir kumandan idi, Bağdat'a gelip Halife Mu'tasım Billah'ın hizmetine girdi. Cuf ölünce oğlu Tuğç, Mısır'a gidip Tolunoğullarının hizmetine girdi, fakat onlarla anlaşamadığından Halife Müktefi Billah'ın emriyle Suriye'deki Karmatîleri etkisizleştirerek Mısır'a Tolunoğulları üzerine yürüyen Muhammed bin Süleyman el-Kâtib'in ordusuna katıldı. Muhammed bin Süleyman, Tolunoğulları hâkimiyetine son verip, Bağdat'a dönerken, Tuğç da onunla birlikte Bağdat'a gitti. Bazı siyasî sebeplerden dolayı iki oğlu ile birlikte hapse atıldı ve hapiste öldü, oğulları Muhammed ve Ubeydullah bir süre sonra serbest bırakıldılar. Muhammed, valilik vs. gibi inişli çıkışlı bazı önemli görevlerde bulunduktan sonra 935 yılında Mısır valiliğine tayin edildi (saltanatı 935-946).

Halife Râzî Billah, ona eski Türk hükümdarlarının Fergana'da kullandığı *İhşîd* unvanını verdi (< Tü+Fa *ak+şîd* "ak güneş" = Ar "melikü'l-mülük" karşılığı).

Muhammed bin Tuğç'un 946'da ölümünden sonra yerine geçen oğullarının genç olması sebebiyle ailenin hizmetçisi Nube (kuzey Sudan) asıllı Ebu'l-Misk Kâfûr vasî sıfatıyla 966'ya kadar Mısır'ı yönetti (öl. 968).

Devlet yönetimindeki za'fiyet, bir takım huzursuzlukların çıkmasına sebep oldu; nihayet Cevher el-Sıkıllî emrindeki Fâtîmî askerlerinin Fustat'ı almalarıyla, İhşîdîler yönetimine son verildi (06. 07. 969).

İhşîdîler, Tolunoğulları zamanındaki yönetim sistemini ve bütün devlet kurumlarını aynen devam ettirip, bir bakıma Tolunoğullarını taklit ettiler, fakat onların faaliyetlerinden daha ileri bir seviyeye erişemediler.

Mısır'da yönetime sahip olan üçüncü Türk hanedanı **Eyyûbîler**dir (1171-1452). *Eyyûbî* adı, bu hanedanın kurucusu Salâhaddin b. Yusuf b. Eyyûb'un babası Necmeddin b. Eyyûb b. Şâdî'den gelir. Bu hanedanın geçmişi, *Hezbâniyye* (Kürt) aşiretinin *Revvâdiyye* koluna dayanır. Revvâdîlerin atası Revvâd b. Müsennâ el-Ezdî, Yemen Araplarından olup 141/758 yılında Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'un emriyle Basra'dan Azerbaycan'a iskân edilmiş; orada Kürtlerle aynı bölgede kalan bu aile kürtleşmiş; daha sonra 11. yy'ın ikinci yarısında Selçukluların hizmetine girerek Türkleşmiş; böylece Arap-Kürt-Türk karışımı melez bir aşiret oluşmuştur. Salâhaddin'in dedesi Şâdî, 12. yy'ın ilk yıllarında Selçuklu saray aşası ve Bağdat şihnelerinden (emniyet âmiri) Bihruz el-Hâdim'in hizmetine girdi, Bihruz da onu ve oğlu Necmeddin'i birlikte Tigrî'e gönderdi ve oraya vâli tayin etti. O yıllarda Necmeddin Eyyûb'un, Musul Atabeyi İmâdüddin Zengî'ye yardım etmesiyle aralarında bir dostluk başladı ve Salâhaddin'in doğduğu yıl (1137-38'de) Eyyûbî ailesi Musul'a giderek İmâdüddin Zengî'nin hizmetine girdiler.

Necmeddin ve kardeşi Şîrkûh, kısa zamanda Zengîlerin emîrleri (komutanları) arasına katılarak, Haçlılara karşı yapılan savaşlarda görev aldılar.

İmâdüddin Zengî 541/1146'da Ca'ber'de şehit olunca, Necmeddin ve Şîrkûh, onun oğulları Seyfeddin Gâzî ve Nureddin Mahmud Zengî'nin hizmetinde kaldılar.

O yıllarda Mısır'daki Fâtîmîler arasında iktidar mücadelesi vardı. İktidardan uzaklaştırılan vezir Şâver b. Mûcîr, Dimaşk'a gelip Nureddin Zengî'den yardım istedi. O da, Şîrkûh'u 1164 yılında bir askerî birliğin başında ve yeğeni genç Salâhaddin'i de onun yardımcısı olarak Mısır'a gönderdi. Bu vesileyle Şîrkûh, Mısır'ın önemini yakından görmüş oldu. Fâtîmîler 1168-69 yılında, Haçlı tehlikesine karşı, Nureddin Zengî'den yine yardım istediler. Çoğunluğu Türklerden oluşan bir ordu ile Mısır'a tekrar giden Şîrkûh, bu kez

Mısır'ın idaresini eline geçirdi ve 18.01.1169'da, Fâtımî Halifesi Âdîd Lidinillah tarafından vezir tayin edildi, fakat iki ay sonra öldü, yerine yeğeni Salâhaddin (Eyyûbî) getirildi (26.03.1169).

Salâhaddin Eyyûbî, kısa zamanda Fâtımî taraftarlarını yönetimden uzaklaştırıp, hem orduya hem devletin bütün kurumlarına hâkim oldu. Zengîlere bağlı bir emîr olarak Mısır'ı yönetmeye başladı. Fâtımîlerin Şîlik baskısına son verip, Sünniliği ön plana almasıyla halkın sevgisini kazandı. Fâtımî hilâfetine kaldırıp, hutbeyi Abbâsîler adına okuttu.

Nureddin Zengî'nin Dımaşk'ta 1174 yılında vefatı ve yerine geçen oğlu Melikü's-Sâlih İsmail'in henüz 11 yaşında olması, onun atabegliğini almak isteyen emirlerin birbirleriyle iktidar yarışına yol açtı. Dımaşk'taki emîrlere Salâhaddin'i Suriye'ye davet ettiler. O da Mısır'dan Suriye'ye gelip isyanları bastırdı, önemli kaleleri aldı. Abbâsî Halifesi Müstazi Biemrillah, Salâhaddin'in Mısır, Suriye ve el-Cezire üzerinde hâkimiyetini tanıdığına dâir taklid gönderdi, böylece Salâhaddin Eyyûbî bağımsızlığını îlan edip kendi adına hutbe okutmaya başladı.

Bundan sonra Salâhaddin Eyyûbî bir yandan ülkeyi îmar, bir yandan da Haçlı ordularına karşı savaşarak İslam diyarını korumakla meşgul oldu. Mısır, Dımaşk, Halep, Şam (Suriye, Lübnan, Ürdün, Filistin), Meyyafarikıyn (Silvan), Cebel, Sincar, el-Cezire, (Fırat ve Dicle arasındaki yukarı Mezopotamya=Güneydoğu Anadolu) ve Doğu Anadolu, Hısnıkeyfa (Hasankeyf) ve Âmid (Diyarbakir), Kuzey Irak, Hicaz, Yemen ve (bir süre) Libya topraklarını da içine alan büyük bir devlet kurdu. Ölümünden (04.03.1193) sonra, ülke, oğulları ve kardeşleri veya onların atabegleri tarafından yönetildi. Salâhaddin'den sonra gelen yöneticilerin en güçlüsü kardeşi el-Melikü'l-Âdil idi. Eyyûbîlerin Mısır'daki yönetimi 1252 yılına kadar devam etti.

Salâhaddin Eyyûbî (1137-1193), Türk-İslam tarihindeki en mükemmel insan, komutan ve devlet adamlarından, insan haklarına saygılı, hümanist, ender şahsiyetlerden biridir.

Salâhaddin Eyyûbî'nin mensup olduğu ailenin menşei melez olsa da kendisi tamamen Türkleşmiş idi, ve kurduğu devlet de tam bir Türk-İslam devletiydi. Salâhaddin'in anası ve eşi Türk idi; kardeşlerinin adları *Turan Şah*, *Tuğtekin*, *Böri* ve yine yakınlarından pek çoğunun isimleri de Türkçe kelimelerden seçilmiş idi. Bu da onların Türkleştiğini ve kendilerini Türk saydıklarını gösterir. Nitekim Salâhaddin için yazılan kasîdelerden ikisinde bu genel kanâat açıkça vurgulanmıştır. Bunlardan biri Halep'in fethi vesilesiyle yazılan kasîdede "*Arap milleti, Türklerin devletiyle yüceldi, Ehl-i salibin da'vâsı Eyyûb'un oğlu tarafından perişan edildi*" diye başlayan ilk beyit (R. Şeşen, Eyyûbîler, *TDVİA* 12, 24c < İbn Senâülmülk, 9-10; Ebû Şâme, *II*, 43; İbn

Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb II*, 145). Diğeri de Akka'nın fethi üzerine yazılan kasîdenin yine ilk beytinde “*Allah'a hamdolsun ki Haçlı devleti zelil oldu, Türklerle islam dini yüceldi*” şeklinde yer alan ifadelerdir (R. Şeşen, “Eyyûbîler”, *TDVİA 12*, 24c < Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, I, 410-411).

Hanedan mensuplarından sonra en yüksek idarî yetkiye sahip olanlar, askerler arasından yetişen, yüksek idarecilik vasıflarına sahip emîrlere idi; onların da hemen hepsi Türklereydi.

Medrese, hastahane, kervansaray, han ve zâviye mîmarisi, Mısır, Hicaz, Yemen ve Kuzey Afrika ülkelerine tamamen Türkler vasıtasıyla girip yayıldı. Salâhaddin devrinde, Kahire, İskenderiye, Dımaşk, Halep, Musul, Hama, İslam dünyasının en önemli ilim merkezleri hâline geldi. İbn Haldun, “*Salâhaddin'den beri Türklerin devletinde ilmin teşvik ve himaye gördüğünü, bu konuda Türk emîrlerin birbirleriyle yarıştıklarını*” söyler (*Mukaddime II*, 778).

Mısır'da ahâlinin konuşma dilinin Arapça olmasına, resmî yazışmalarda ve ilmî eserlerde Arapça kullanılmasına rağmen, sarayda ve ordu içinde, hattâ bazı halk kesimlerinde Türkçe konuşuluyordu. Anası veya eşi Türk olan pek çok sultan vardı. Böyle olmayanlar bile, askerler ile iyi bir iletişim kurabilmek için onlarla Türkçe konuşmaktaydı.

Sarayda ve orduda kullanılan teşkilat terimlerinden bazıları Türkçe asıllı kelimelerdi: Mesela *bayrak*, *çalış*, *kılavuz*, *kımız*, *hoşdaş*, *iğdiş*, *topuz*, *tuğ*, *tulp* (<*tolp*), *uç*, *yezek* gibi askeri terimler; *atabeg*, *bey*, *hakan*, *han*, *hatun* gibi idarî kelimeler Türkçeden alınmıştır (R. Şeşen, *Salahaddin'den Baybars'a*, 301).

Tolunoğulları ve İhşidîler zamanındaki gibi, Eyyûbîler zamanında da Türkçe yazılmış herhangi bir eser bilinmiyor. Fakat Arapça yazan pek çok Türk âlim, edip ve şâir var. Bunlardan bazıları şunlardır: Alâeddin el-Kâsânî (öl.1191), emîr Yağmur b. İsâ el-Ukberî (öl.1173), tabip İbn İldüzmiş (öl.1218'den sonra), Yakut el-Hamavî (öl.1229), Zeyneddin Yusuf b. Karaca (öl.1250), Afdaladdin el-Hunecî (öl.1248), Ali b. Ömer b. Kızıl b. Celdek (öl.1258), Cemâleddin el-Hasîrî (doğ. Buhara 1151 – öl. 1222'den sonra), Bilik b. Abdullah el-Kıpcâkî (öl.1277) (R. Şeşen, age 412), emîr ve şâir Hıdr b. Bedran b. Buğra (1147-1233) (R. Şeşen, age 360).

Eyyûbîler devleti, Selçukluların bir kolu olan Zengîlerin uzantısı idi, Eyyûbîlerin devamı da onların kendi ordu birliklerini oluşturan ve memlûk denen Türk köle askerlerin kurduğu Memlûk (Kölemen) devleti oldu.

Memlûk devleti 1250-1517 yılları arasında, Mısır ve Suriye dolaylarında hüküm süren dördüncü Türk devleti olup Türk tarihi içinde en uzun ömürlü olan devletlerden biridir.

Arapçada *memlûk*, “beyaz köle” demektir. İslâm tarihinde ilk defa Türk köle alan Abbâsî halifesi el-Mu‘tasım (öl.842) oldu. Onun memlûklarının sayısı 7000 kadardı¹. Hükümdar ve emîrlerin muhafız birliklerine bağlı bu köleler, sıkı bir askerî eğitim aldıktan sonra, yetenekleri sayesinde, hizmetinde buldukları devletin ordusunda ve idarî kadrosunda önemli görevler alırlardı.

Abbâsî ordusundaki Türk memlûkların sayısı zamanla 35.000’e ulaştı. Tolunoğulları ve İhşîdîler devletinde önemli bir yer tutan memlûk askerler, Eyyübîler döneminde çok arttı ve memlûkların eğitimi için iki kışla yapıldı. Bunlardan biri Melik Sâlih Necmeddîn zamanında (1240-1249) Kahire’de, Nil nehri üzerinde bulunan *Ravza* adasındaydı (1241). Burada Kıpçak Türklerinden olan memlûklar eğitim görürlerdi; kışlaları su ortasında olduğu için bunlar *Memâlik-i Bahriye* (Deniz Köleleri) veya *Memâlik-i Türkiye* diye anılırdı. Öteki kışla ise, daha sonra, Baybars’ın hoşdaşlarından Sultan el-Melikü’l-Mansûr Kalavun (1279-1290) tarafından Kahire’de, *Kal’atü’l-Cebel* denen kalenin burçlarında kurulduğu için burada eğitim görenlere de *Memâlik-i Burciyye* denirdi. Bunlar, Kafkaslardan getirilen Çerkez köleler olduklarından, *Memâlik-i Çerâkize* diye de anılırlardı.

Son Eyyübî sultanı Turanşah, Bahrî Memlûklarına karşı tavır alınca, onlar da kendi aralarında anlaşarak, 1249 yılında Turanşah’ı öldürüp yerine eski sultan Melik Necmeddîn Sâlih’in dul eşi Şecerüddür’ü sultan ve memlûklardan İzzeddîn Aybek’i ordu komutanı tayin ettiler; Şecerüddür seksen gün sonra, İzzeddîn Aybek ile evlenip sultanlığı ona devretti (03. 07. 1250).

Aybek tahta çıktığı sırada, bir yandan iç isyanlar, diğer yandan Irak’ta Moğol tehlikesi başladı. Halife, Aybek’ten yardım istedi. Fakat Aybek bu isteğe cevap veremedi, çünkü Bahrî Memlûkları liderlerinden Aktay’ın Mısır’da nüfuzunun artmasını tehlikeli bulduğu için, bir fırsatını bulup onu öldürttü. Aktay’a bağlı Bahrî Memlûkları Suriye’ye kaçtılar.

Aybek, iç ve dış tehlikeleri halledince Musul hâkimi Bedreddin Lü’lü’nün kızı ile nişanlandı. Ancak eşi Şecerüddür, Aybek’in, kendisini inciten bu muhteris davranışını kabullenemeyip onu öldürttü. Birkaç gün sonra da Şecerüddür öldürüldü. Tahta, Aybek’in çocuk yaştaki oğlu Sultan Nureddin Ali geçti. İki yıl sonra Moğolların Suriye’ye yaklaşmaları üzerine saltanat nâibi Kutuz², Mısır âyân ve emîrlerini toplayarak, Sultan Nureddin’in güç durumların

¹ R. Şeşen, *Sultan Baybars ve Devri (1260-1277)*, İstanbul 2009, 241.

² Kutuz (Seyfüddin Mahmud b. Mevdûd (Memdûd) el-Muizzî): Kutuz’un babası, Celâleddin Hârizmşah’ın amcası oğlu, annesi ise kız kardeşidir. Bir savaşta Moğollara esir düşen Kutuz, Dimaşk’ta Emir İzzeddin

adamı olmadığını, Moğollara ancak kudretli bir kişinin sultan olmasıyla, karşı konulabileceğini söyledi. Tam bu sırada Bağdat'ın Moğollar tarafından alındığı ve Abbâsî halifesinin öldürüldüğü (1258) haberi gelince herkes dehşet içinde kaldı. Mısır halkı ve emîrler, Moğol tehlikesine karşı koyabilmek için Kutuz'a saltanatı teklif ettiler. Sultan Ali tahttan indirilerek, Kutuz sultan ilan edildi. İlerleyen Moğol orduları, İslâm ülkelerini çiğneyerek, Memlûkların bazı eyaletlerini alıp yağmaladılar. Evvelce Suriye'ye giden Bahrî Memlûkları, Moğol tehlikesini defetmek amacıyla, Baybars'ın liderliğinde gelip, Kutuz ile birleştiler.

Sultan Kutuz, hazırladığı büyük bir ordu ile, Moğolları durdurmak üzere Suriye'ye gitti. Ayn-ı Câlût denen yerde Memlûk ve Moğol ordusu savaştılar, Kutuz'un ve Baybars'ın dirâyetli kumandası sayesinde Memlûk ordusu savaşı kazandı (03. 09. 1260). Moğol ordusunun komutanı Ketboğa Noyan da dâhil olmak üzere, binlerce Moğol öldürüldü. Bu zafer, İslâm âleminde büyük bir sevinç yarattı. Sultan Kutuz, Ayn-ı Câlût savaşında, Türk ordusunun öncü birliklerine kumanda eden Baybars'a, Halep nâibliğini vermediği için onu gücendirdi. Baybars zaten kendi yakın arkadaşı Aktay'ı 1259'da öldürten Aybek ile işbirliği yaptığı için Kutuz'a kin besliyordu. Mısır'a dönerken yolda düzenlenen bir av sırasında Baybars ve arkadaşları Kutuz'u öldürdüler (23 veya 24.10.1260); böylece Baybars Memlûk devletinin sultanı oldu (26.10.1260).

Baybars, tahta geçtiğinde, doğudan İlhanlılar, batıdan Haçlılar, Memlûkları ve İslâm âlemini tehdit ediyorlardı. 1258'de Hülâgu'nun, Abbâsîleri Bağdat'tan çıkarmasına karşılık olarak, Baybars, Abbâsî sülâlesinden El-Muntasır'ı 1261'de, Kahire'de halife ilan etti. Bu davranışı ile, bütün Sünnî müslümanların takdirini kazandı; iç ve dış siyaseti başarı ile yürüttü, devlet teşkilâtında önemli islahatlar yaptı.

1265'te Haçlıların elinde bulunan Suriye kıyılarındaki birçok kaleyi aldı; Kilikya yöresindeki Rumlar ve Ermeniler üzerine ordu gönderip Ermenilerin reisini esir ederek Sis (Kozan) şehrini zaptetti. 1268'de Haçlılardan Antakya'yı aldı. Bir yıl sonra Hicaz'a giderek hac farızasını eda etti. 1270 ve 1271'de düzenlediği seferlerde, Haçlıların sığınakları Askalan ve Kerek kalelerini aldı. Ertesi yıl iki İlhanlı saldırısına karşı koydu; 1274'te Anadolu'ya girdi ve Sis'i ikinci defa zaptetti. Sultan Baybars, bazı Selçuklu Beylerinin davetiyle, Anadolu'yu İlhanlı tahakkümünden kurtarmak üzere, 1277'de Elbistan'da

Aybek Türkmanî tarafından satın alınıp Kahire'ye götürüldü; efendisi Aybek, Memlûk sultanı olduktan sonra öldürülünce onun hanımı Şecerüddür ile evlenip sultan oldu, Moğollara karşı yaptığı Ayn-ı Câlût savaşını, Baybars'ın da katkısıyla kazandı, fakat Mısır'a dönerken, eski husûmet sebebiyle, yolda Baybars tarafından öldürüldü (23. 10. 1260, İ. Yiğit, "Kutuz", *TDVİA* 26, İstanbul 2002, 500c-501b).

İlhanlı ordusunu bozup, Kayseri'ye girdi, sonra Şam'a döndü. Kısa bir rahatsızlıktan sonra, elli dört yaşında öldü (20. 06. 1277); Şam'da defnedildi³.

Baybars, Türk-İslam tarihinin kaydettiği en önemli asker ve devlet adamlarından biridir. Arapçayı iyi bilmezdi, fakat bilginlere çok değer verirdi. Yakın çevresi ve üst düzeyde görev verdiği adamlarını hep Türklerden seçerdi. Mesela, sultandan sonra gelen en yetkili kişi olan **nâibleri**: İzzeddin Aydemir el-Hillî (öl.1269), Bilik el-Haznedârî, Şemseddin Aksungur el-Fârikânî; Dımaşk'taki nâibleri: Alâeddin Aydekin el-Bundukdar, Alâeddin Taybars el-Vezîrî, Cemâleddin Akkuş el-Necibî, Türk idi⁴. **Üstadarları** (< *üstazüddar*) [saray ağaları]: İzzeddin Aydemir el-Sa'dî, Cemaleddin Mûsâ b. Yağmur, Şemseddin Aksungur el-Fârikânî, vb⁵. **Devadarları** (divitçi; mektup, ferman vs gibi yazışmaların sorumlusu): İzzeddin Aybek el-Hıtâî el-İldenizî, Seyfeddin Balaban el-Rûmî, Hüsâmeddin Lâçin el-Aydemirî Derfil⁶. **Emîr-i sâlihleri** (silahdarları): Bedreddin Bekdaş el-Fahri, Şemseddin Aksungur el-Elfî, Alâeddin Aydoğdu; **Hâcibleri** (askerler arasındaki anlaşmazlıkları halleden emirleri): Seyfeddin Beğçeri, Alemeddin Sencer el-Mesrûrî, Rükneddin Baybars Abacı el-Halebî, Şemseddin Sungurcak el-Gencî⁷. **Emîr-i alemi** (bayrakdarı): Seyfeddin Balaban el-Zengî; **Emîr-i meclisi**: Alâeddin Gündoğdu el-Zâhirî⁸; **Mihmandarları**: Şerefeddin el-Çakî, Mengüpars el-Mihmandar⁹ Türklerdendi. Sultan Baybars'ın, 659/1261 yılında Bizans imparatoru VIII. Mihail'e ve 662/1264 yılında Altınordu hükümdarı Berkehan'a gönderdiği elçilerinden Fâreseddin Akkuş¹⁰, Avrupa'daki bazı hükümdarlara gönderdiği Bedreddin Çomak, Bedreddin Aziz, Seyfeddin Balaban, İzzeddin Aybek de Türk idiler¹¹.

³ Baybars'ın süt kardeşi ve kader yoldaşı Bedreddin Beyserî'den tarihçi İbn Şeddad'ın naklen verdiği bilgiye göre: Baybars, Kıpçakların *Borlu (Börili)* boyundan, 625/1227 yılı civarında Kıpçak ülkesinde, Hazar denizinin kuzeyinde, Ural nehri kıyısında, Kazakistan'da bulunan Atrav şehri yakınlarında doğdu. Başka bir kaynaktan ise Baybars'ın doğum tarihi 1223 yılı olarak kaydedilmiştir. Bu bilgilere göre Baybars öldüğünde 50 veya 54 yaşında idi (R. Şeşen, *Sultan Baybars ve Devri*, 9-10). Mensup olduğu aşiret 1242 yılında Moğol tehlikesinden uzaklaşmak için Azak denizinin batısına geçerken yağmalanıp esir tüccarına satıldılar. Önce Sivas'a, sonra Halep'e getirildiler; Baybars Kahire'ye götürüldü, emîr Alâeddin Aydekin el-Bundukdar tarafından satın alınıp memlûklar (beyaz köleler) arasına katıldı. Daha sonra Sultan el-Melik el-Sâlih onu yetenekli görüp kendi hizmetine aldı. Baybars, Sultan el-Melik el-Sâlih'in Bahrî Memlûkları arasına katıldığında 20 yaş civarında dinamik, atılgan genç bir askerde; verilen görevleri kusursuzca yapıyordu. 1250 yılında Haçlıların Mansûre'ye yaptıkları baskına karşı gösterdiği kahramanlık ile ünü yayıldı ve kısa zamanda Bahrî Memlûklarının liderleri arasına girdi ve esas lider Aktay'ın arkasında ikinci duruma yükseldi. Nitekim, son Eyyübî sultanı Turanşah'ın öldürülmesinde ve memlûkların idareyi ele geçirmelerinde Baybars en etkili kişilerden biri oldu.

⁴ R. Şeşen, *Sultan Baybars ve Devri*, İstanbul 2009), 213-214.

⁵ R. Şeşen, age 215-216.

⁶ R. Şeşen, age 216.

⁷ R. Şeşen, age 217.

⁸ R. Şeşen, age 219.

⁹ R. Şeşen, age 230.

¹⁰ R. Şeşen, age 230.

¹¹ R. Şeşen, age 231.

Memlûklar zamanında yetişen âlimlerden Türk asıllı olanların sayısı hiç de az değildi. Mesela, Alemeddin Ebû Mûsâ Sencer el-Türkî el-Borlî el-Düveydârî el-Sâlihî (1223-1300)¹², Cemâleddin Ebu'l-Mehâsin Yûsuf b. Ahmed el-Yağmurî (1204-1274)¹³, Ahmed bin Mûsâ b. Yağmur el-Celdek (öl.1274)¹⁴, Aydemir b. 'Abdullah el-Türkî el-Muhyevî¹⁵, Baybars el-Mansûrî el-Hitâî (1247-1325)¹⁶, Bilik b. 'Abdullah el-Kıpçakî (öl.1277)¹⁷, Hüsameddin el-Hasan b. Ahmed el-Râzî (1233-1291)¹⁸, Zehebî Osman b. Kaymaz (1274-1348)¹⁹, İbn Tağrıberdi Cemâleddin Yusuf el-Atabekî (1409-1470)²⁰, Bedreddin el-Aynî (1361-1451)²¹, İbn Kutluboğa (1399-1474)²², Kâfiyeci (1386-1474)²³.

- ¹² Alemeddin Ebû Musa Sencer el-Türkî el-Borlî el-Düveydârî el-Sâlihî (1223-1300): Sencer el-Türkî, Baybars'ın arkadaşlarından ve Bahri Memlûklarının ileri gelenlerindenidir, Kıpçak ülkesinde doğdu, 1240-42 yıllarında Eyyübî ülkesine getirildi, memlûklar arasına katıldı, Laçın zamanında ordu komutanı oldu. Hadis ve edebiyatla meraklıydı. *El-'Avâlî* adında bir hadis kitabı yazdı. Hayırsever bir insandı, çok sayıda kitap istinsah etti ve satın aldı. Gazze'de bir cami, bir medrese, bir han ve pek çok ev yaptırdı (R. Şeşen, age 290).
- ¹³ Cemâleddin Ebu'l-Mehâsin Yusuf b. Ahmed el-Yağmurî (1204-1274): Dımaşk'ta doğdu. Hadis, edebiyat ve tarihi iyi bilirdi, bu konularda kitaplar istinsah etti (R. Şeşen, age 298).
- ¹⁴ Ahmed bin Mûsâ b. Yağmur el-Celdek (öl.1274): Edib, şâir ve musikişinas bir emir idi. Mısır'da Garbiye vilayetinin valiliğini yaptı, ülkeyi eşkıyadan temizledi (R. Şeşen, age 299).
- ¹⁵ Aydemir b. 'Abdullah el-Türkî el-Muhyevî: Azad edilmiş Türk asıllı şâir bir köleydi. Kendi rivayetlerinden bir Kırk Hadis kitabı yazdı; şiirlerinden bir divan oluşturdu (R. Şeşen, age 299).
- ¹⁶ Baybars el-Mansûrî el-Hitâî (1247-1325): Büyük bir asker, tarihçi ve fakih idi. Kumandan olarak savaşlara katıldı, önemli görevlerde bulundu. *Zübdet el-Fikre fî Târih el-Hicre* adlı büyük bir İslam tarihi ve *el-Tuhfet el-Mülûkiyye fî'l-Devlet el-Türkiyye* adlı Memlûklar tarihi, ayrıca *el-Letâif fî Ahbâr el-Halâif* ile *Mevâiz el-Ebrâr* adlarında iki kitap daha yazdı (R. Şeşen, age 319-320).
- ¹⁷ Bilik b. 'Abdullah el-Kıpçakî (öl.1277): Şam ve Mısır'da yaşamış olan bu Türk memlûk bilgin, değerli taşların özelliklerini anlattığı *Kenz el-Tüccâr fî Ma'rifet el-Ahcâr* adlı, mücevherat tüccarları için el kitabı niteliğinde önemli bir kitap yazdı. Bundan başka *Cevâdilü Metali el-Felek el-Müstakim* adlı bir eseri daha var (R. Şeşen, age 328-329).
- ¹⁸ Hüsameddin el-Hasan b. Ahmed el-Râzî (1233-1291): Aksaray'da doğdu, Malatya'da yirmi yıldan fazla kadılık yaptıktan sonra 1276 yılında Baybars ile Dımaşk'a geldi, Hanefî kadısı tayin edildi; 1297 yılında Mısır'a gitti, Sultan Laçın onu Mısır kadılığına tayin etti. Sultan Laçın ölünce Dımaşk'a döndü. 1300 yılında Moğollara karşı yapılan savaşa katıldı, esir düştü, Kıbrıs Frenklerine satıldı; orada bir süre tabiplik yaptıktan sonra öldü (R. Şeşen, age 334).
- ¹⁹ Zehebî Osman b. Kaymaz (1274-1348): Meyyafarikîn'de doğdu. Dımaşk, Mekke, İskenderiye ve Kahire'de okudu. Hadis ve İslam tarihi alanında eserleri var (Moh. Ben Cheneb, "Zehebî", *IA 13*, İstanbul 1986, 493c-995a).
- ²⁰ İbn Tağrıberdi Cemaledin Yusuf el-Atabekî (1409-1470): Ana ve babası Anadolu'dan Mısır'a köle olarak götürülmüşler, sonra orada azat edilmişlerdi. İbn Tağrıberdi iki-üç yaşlarındayken babası ölünce, tanınmış âlim ve ediplerin himayesinde eğitildi. Musikiden tarihe kadar çeşitli bilimlere öğrendi; *en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire* adlı eseri Mısır'ın en iyi islamî devir tarihi sayılır (Mustafa Çuhadar – İsmail Yiğit "İbn Tağrıberdi, *TDVİA 20*, İstanbul 1999, 385a-388b).
- ²¹ Bedreddin el-Aynî (1361-1451): Babası Ankaralıydı, kendisi Ayntab'da doğdu, Malatya ve Kudüs'te okudu, sonra Kahire'ye yerleşti, çeşitli görevlerde bulundu, çok iyi bir fakih idi, Hanefî başkadısı oldu; 40'tan fazla eseri var. Sadece *'İkdü'l-Cüman fî Târih-i Ehli'z-Zamân* adlı eseri 20 cilttir. Bir başka eseri *'Umdetü'l-Kâri fî Şerhi Sahih-i Buhârî* adını taşır.
- ²² İbn Kutluboğa (1399-1474): Kahire'de doğdu ve orada öldü. Hanefî fakihî ve hadis âlimi idi. Babası Kutluboğa, kölelikten azat edilmiş, sonra ordu komutanı olmuştu. İbn Kutluboğa'nın din ve edebiyat, vs konularında 100 kadar eseri var (*TDVİA 20*, İstanbul 1999, 152c-154b).
- ²³ Kâfiyeci (1386-1474): Bergama'da doğdu, Kahire'de öldü. Arap dili, edebiyatı, tefsir, hadis, fıkıh, kelim; tarih, felsefe vs. ilimlerde derin bilgi sahibiydi (*TDVİA 24*, İstanbul 2001, 154b-155a).

1260 yılında, çoğunluğu Türklerden oluşan Memlûk ordusunun, Moğolları, Ayn-ı Câlût'ta yenmesi, Türklerin saygınlığını yalnız Mısır'da değil, bütün İslam âleminde zirveye çıkarmış idi. Türklerle saygı, sevgi ve hayranlık, Türk diline gösterilen ilgi ve itibar öylesine artmış idi ki, bunun etkisiyle Mısır'da ve Suriye'de, Arap dilcileri tarafından ilkin Kıpçak Türkçesini tanıtan bazı lûgat ve gramer kitapları yazıldı. Daha sonra dinî ihtiyacı karşılamak için fıkıh eserleri; askerî bakımdan önemi olan atçılık, okçuluk ve veterinerlik bilgileri içeren, ya da edebî özelliği olan kitaplar Kıpçakçaya çevrildi. Fakat adları kaynaklarda görülenlerin bir kısmı bugün mevcut değildir. Günümüze ulaşanlar ise şunlardır²⁴:

- 1) Gırnatalı Ebû Hayyân (1256-1345) Kıpçakça hakkında en az dört eser yazmışsa da bunlardan sâdece biri bize kadar ulaşmıştır: *Kitâbu'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk* adlı bu eserini Ebû Hayyân Araplara Türkçe öğretmek amacıyla kaleme almış ve 20 Ramazan 712 (18 Aralık 1312)'de Kahire'de tamamlamış.
- 2) *Kitâbu Mecmû'u Tercümân-ı Türki ve Arabî ve Moğolî*, Mısır'da 25. 01. 1343'te yazılmış, yazarı bilinmiyor. Müstensihî Halil b. Muhammed el-Konevî.
- 3) *Kitâbu Tuhfeti'z-Zekiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye*. Yazarı belli değil; Mısır veya Suriye'de 829/1425 yılından önce yazıldığı sanılıyor.
- 4) *Kitâbu Bulğati'l-Müşâk fi Lügati't-Türk ve'l-Kıfçâk* adlı bu eserin yazarı Cemâleddin Ebû Muhammed Abdullah et-Türki'dir. Suriye'de 15. Yüzyılın ilk yarısında yazıldığı sanılıyor.
- 5) *El-Kavânînu'l-Küllîye li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye*. Yazarı ve yazılış tarihi bilinmiyor, Kahire'de 15. yüzyıl başlarında yazıldığı sanılıyor.
- 6) *Ed-Dürretü'l-Mudî'e fi'l-Lügati't-Türkiyye*. Yazarı ve yazılış tarihi belli değil.

Yukarıdaki eserler Türkçeyi öğrenmeyi amaç edinerek Arapça yazılmış, gramer, sözlük veya kelime listeleri içeren eserlerdir. Bir de bunlardan başka, Kıpçakça metinler içeren, edebiyat, din, atçılık, okçuluk, hekimlik vs. konularında eserler var. Bunlar:

²⁴ Bu eserlerin nüshaları, buldukları kütüphaneler, üzerinde yapılan çalışmalar vs. için bkz: T. Halasi Kun: "Die mameluk-kiptschakischen Sprachstudien und die Handschriften in Stambul", *KCSA 3* (Budapest 1940), 77-83; O. Pritsak: "Das kiptschakische", *PhTF I* (Wiesbaden 1959), 74-87; J. Eckmann: "The Mamluk-Kipchak Literature", *CAJ 8* (Wiesbaden 1963), 304-319; ayn. mll., "II. Die Mamluk-Kiptschakische Literatur", *PhTF II* (Wiesbaden 1964), 296-304; R. Toparlı. *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin*, Ankara TDK 1992, 3-31; C. Özgür: *Kitâbü'l-Hayl*, İstanbul 2003, 5-9.

- 7) *Kitâb fi'l-Fıkh*. Arapça bir fıkıh kitabından Kıpçak Türkçesine satırltı olarak çevirilmiş; çevireni, müstensihî ve tarihi bilinmiyor.
- 8) *Kitâb fi'l-Fıkh bi'l-Lisâni't-Türkî*. Fıkıh kitaplarından derlenen fetvaları içeren bu eserin müellifi, müstensihî belli değil; 1421'den önce yazıldığı sanılıyor.
- 9) *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin*. İskenderiye emîri Seyfi Bacman için Arapçadan satırltı olarak çevirilmiş. Eser 20 Şevval 789/1387'de İskenderiyye'de tamamlanmış. Arapçasını yazan ve çeviriyi yapan belli değil. Fıkıh konuları içeren eser hükümdar ve yöneticilere öğütler verir.
- 10) *Kitâbu Mukaddimeti Ebi'l-Leys es-Semerkandî*. Kansu Gavri için Kıpçakçaya çevrilen bu eseri Esenbay b. Sudun istinsah etmiştir.
- 11) *Kitâb fi İlmi'n-Nüşşâb*. Okçuluk hakkındaki eser Arapçadan Memlûk Kıpçakçasına çevrilmiş; çevireni ve çeviri tarihi bilinmiyor.
- 12) *Kitâb fi Riyâzati'l-Hayl*. Farsçadan Memlûk Kıpçakçasına çevrilmiş olan, atçılıkla ilgili bu eserin çevireni ve tarihi belli değil.
- 13) *Münyetü'l-Guzât*. Muhammed b. Ya'kûb'un *el-Furûsiyye fi Remy el-Cihâd* adlı eserinin 3. faslının çevirisi olup, okçuluk ve binicilik hakkında 6 bölüm içerir. Çevireni ve çeviri tarihi belli değil.
- 14) *Baytaratü'l-Vâzih*. Sultanın nedimlerinden Tolu Beg'in emriyle, *Baytara* adlı Arapça eserden Kıpçak Türkçesine tercüme edilmiş; bir giriş ve dört bölümden oluşan eser at hastalıkları ve tedavi yöntemleri hakkındadır. Kimin çevirdiği bilinmiyor.
- 15) *Kitâbu Gülistân bi't-Türkî (Türkçe Gülistan Tercümesi)*. Seyf-i Sarâyî tarafından, İranlı şâir Sa'dî el-Şîrâzî'nin (1213?-1292) *Gülistan* adlı eserinin 1 Şevval 793 (1 Eylül 1391)'de Kıpçak Türkçesine yapılmış çok başarılı ve edebî bir çevirisidir.

Baybars'ın ölümünden sonra yerine oğlu Nâsireddin Berke geçti (1277). Ancak, emîrler ile arası açılınca kendi isteği ile tahttan çekildi (1279). Yerine Baybars'ın diğer oğlu Bedrüddin Sülemiş geçti (1279), emîrlerden Kalâvun (Kalâ'un) saltanat nâibi oldu. Yeni sultanın küçük yaşta olması sebebiyle, ümeranın da muvafakati alınarak Sülemiş tahttan indirilip, Kalavun sultan ilan edildi (Kasım 1279).

Kalavun, Haçlılarla 10 yıllık barış anlaşması yaptıktan sonra 1280 ve 1281'de İlhanlılarla; 1285 yılına kadar Dımaşk nâibi Sungur ile mücadele etti. 1287, 1289 ve 1290 yıllarında Haçlılarla savaştı. Kalavun'un ölümünden (1290)

sonra yerine oğlu Eşref Halil geçti (1290-1293); o da Haçlılarla mücadeleye devam etti, fakat ümerâya kötü davrandığı için bir av sırasında vezir ve emîrlere tarafından öldürüldü (1293).

Sonra, Nâsireddîn Muhammed, Ketboğa, Laçin, II. Baybars, Nâsireddîn Muhammed tahtın sahibi oldular. Nâsireddîn Muhammed 1310'da 3'ncü kez ve 31 yıl sultanlık yaptı; 1341'de ölünce oğulları ve torunları kısa sürelerle sultan oldularsa da, çoğu çocuk yaştaki 13 sultanın tahta geçtiği bu dönemde ülke emîrlere yönetildi. Suriye ve Mısır'da büyük bir veba salgını başladı, binlerce insan öldü, toprağı işleyecek kimse kalmadı, yokluk ve kıtlık devleti ve halkı iyice sarstı. Bir yandan da emîrlere arasında iktidar mücadelesi başladı.

Burcî Memlûklarından kudretli bir lider olan Berkuk, Çerkezlerden bir topluluğun başına geçerek Türk emîrlere tasfiye etti ve tahta çıkardığı 11 yaşındaki Zeynüddin II. Hacci'yi de tahttan indirip 1382 yılında kendisi sultan oldu. Böylece, Bahrî Memlûkları devri kapanıp, Burcî Memlûkları devri (1382-1517) başladı.

Mısır Memlûkları tarihinin ikinci dönemini oluşturan Burcî Memlûkları, Çerkez asıllıydılar, 1382'den 1517'ye kadar Mısır'a hâkim oldular. Ancak bunlar da, dil ve kültür bakımından tamamen Türkleşmiş olduklarından, devlet içindeki Türk geleneği ve karakteri aynen korunarak devam etti.

O zamanlarda, Türk-İslam dünyasının doğusundaki ülkeler Moğol, batısında Endülüs, Haçlı istilasına uğradığından, pek çok bilgin, yurdunu terk ederek Memlûk ülkesine sığındı. Kahire ve Dimaşk en önemli bilim merkezleri oldu. Oralarda bulunan, dünyaca ünlü âlimlerin bazıları da Türk asıllıydı. Burcî Memlûklarının son sultanlarından Kansu Gavri'nin kendisi de ilim ve edebiyatla meşgul olurdu. Arapça şiirleri yanında, Türkçe şiirleri de bulunan Gavri'nin emriyle Diyarbakirli Şerîfi, İran şâiri Firdevsî'nin *Şehnâme* adlı eserini 60.000 beyit hâlinde Türkçeye çevirmiştir.²⁵

Kaynaklar

AĞIRAKÇA, Ahmet: "İhşîdiler", *TDVİA 21* (İstanbul 2000), 551a-553a.

ALTUNDAĞ, Şinasi: "Tolunlular", *İA 12/1* (İstanbul 1974), 430b-439a.

ATALAY, Besim: *et-Tuhfetü 'z-Zekiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye*, İstanbul 1945.

²⁵ Seyyid Muhammed es-Seyyid: "Kansu Gavri", *TDVİA 24* (İstanbul 2001), 316a; İsmail Yiğit: "Memlûkler", *TDVİA 29* (İstanbul 2004), 95c.

- CAFEROĞLU, Ahmet: *Abû Hayyân, Kitâb al-İdrâk li-Lisâni al-Atrâk*, İstanbul 1930-1931, 158+186 s.
- ECKMANN, J.: “The Mamluk-Kipchak Literature”, *CAJ* 8 (Wiesbaden 1963), 304-319; ayn. mll., “Die kiptschakische Literatur”, *PhTF II* (Wiesbaden 1964), 275-304; ayn. mll., “Memlûk Kıpçakçasının Oğuzlaşmasına dair”, *TDAY, Belleten*, 1964 (Ankara 1965), 35-41.
- el-BALAVÎ, Ebu Muhammed Abdullah bin Muhsin el-Balavî: *Sîretu Ahmed ibn Tûlûn* (Neşr. Muhammed Kurd ‘Alî), Şam 1938 (s.346 vd).
- HALASÍ KUN, T.: “Die mameluk-kiptschakischen Sprachstudien und die Handschriften in Stambul”, *KCsA* 3 (Budapest, 1940), 77-83.
- HOUTSMA, M. Th.: *Ein türkisch-arabisches Glossar. Nach der Leidener Handschrift herausgegeben und erläutert von M. Th. Houtsma*, Leiden, 1894.
- KARAMANLIOĞLU, Ali F.: “Kıpçaklar ve Kıpçak Türkçesi”, *TDED* 12 (İstanbul 1963), 176-184;
- Kilisli Rıfat [Bilge], *El-Kavâninü'l-Küllîye li-Zabtu'l-Lügati't-Türkiyye*, Mısır 15. yy, İstanbul 1928.
- LANE-POOLE, Stanley: *The Story of Cairo* (London 1902); Arapçası: *Sîretü'l-Kâhire* (Kâhire 1950).
- ÖZGÜR, Can: *Kitâbü'l-Hayl (Memlûk Kıpçakçası ile yazılmış ilk Türk at ve Atçılık Eserinin Paris yazması)*, İstanbul 2003.
- PRİTSAK, O.: “Das Kiptschakische”, *PhTF I* (Wiesbaden,1959), 74-87.
- Seyyid Muhammed es-Seyyid: “Kansu Gavri”, *TDVİA* 24 (İstanbul 2001), 314a-316b.
- ŞEŞEN, Ramazan: “Eyyübîler”, *TDVİA* 12 (İstanbul 1995), 20a-31a.
- ŞEŞEN, Ramazan: *Salahaddin Devrinde Eyyübîler Devleti*, İstanbul 1983, x+480 s.
- ŞEŞEN, Ramazan: *Salahaddin Eyyübi ve Devri*, İstanbul, İSAR 2000, 514 s.
- ŞEŞEN, Ramazan: *Salahaddin'den Baybars'a, Eyyübîler-Memluklar (1193-1260)*, İstanbul 2007, xiv+457 s.
- ŞEŞEN, Ramazan: *Sultan Baybars ve Devri (1260-1277)*, İstanbul 2009, xiii+387 s.
- TOPARLI, Recep: *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn*, Ankara TDK 1992, ix+627 s.

YİĞİT, İsmail: “Memlükler”, *TDVİA* 29 (İstanbul 2004), s. 90a-97b.

ZAJACZKOWSKI, A.: *Kitabu Bülgati'l-Müşâk. Manuel Arabe de la langue des Turcs et des Kiptchaks*, Varşova, 1938, 2. Kısım: *Słownik arabsko-kipczakski z okresu Państwa Mamelluckiego* I. Nomina (1958); II. Verba, (1954).